

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

- १) उपसंहार :
- २) निष्कर्ष :
- ३) परिशिष्टे

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

१) उपसंहार :

संमिश्र साहित्य कलाप्रकारामध्ये नाटक हे प्रेक्षक व रंगमंचसापेक्ष आहे, तसेच ते दृक्-श्राव्यही आहे. यामुळेच नाटकामध्ये सर्वांगीन जीवनानुभव व्यक्त करण्याची क्षमता निर्माण झाली आहे. आणि यामुळे नाटक हे जास्तीत जास्त प्रमाणात समाजाभिमुख जाऊन पोहचले आहे, याच विषयी पहिल्या प्रकरणात सांगोपांग चर्चा करून विषय अभ्यासातील 'संघर्ष' या बाबत त्रोटक स्वरूपात अभ्यास करण्यात आला आहे. नाटकाशी संबंधित असलेल्या समाजातील भिन्न-भिन्न स्तरातील लोकांना वास्तव जीवनातील संघर्षाची जाणीव कशाप्रकारे होते, याविषयी अभ्यास करण्यात आला आहे, यामध्ये स्त्री विवाहाच्या समस्या-संघर्षाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामुळे विषय अभ्यासाकडे जाण्यास मार्ग सुकर झाला आहे.

रक्त व वंश यांच्यामध्ये क्यम शुद्धतेसाठी जातीची निर्मिती झाली, असेही सांगण्यात येते. मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते, आज वंशशुद्धी व रक्तशुद्धी ही जगाच्या पाठीवर कोठेही राहिलेली नाही. ती सर्वत्र मिश्रित स्वरूपात दिसू लागली आहे. याला भारतीयही अपवाद नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, "वंशशुद्धी व रक्तशुद्धी क्यम राखण्याकरता जातीचा विकस करण्यात आला, या म्हणण्यात मुळीच अर्थ नाही." (७)

आंतरजातीय विवाहाद्वारे वंश व रक्त यांचे मिश्रण घडून येते. त्यातून उच्चवर्णीय वर्गही (रक्तशुद्धीची घमेंड मांडणारा) सुटलेला नाही. याचाही परिणाम सदर नाटककार विजय तेंडुलकर आणि जयवंत दळवी यांच्यावर असावा असे दिसते.

दलित असलेले अरुण व सिद्धार्थ यांजकडे सद्भावनेने व प्रेम भावनेने न पहता त्यांचे चित्रण ब्राह्मण्यवादी दृष्टिकोणातून केले आहे. नाटकाचा संख्येने

जास्त प्रमाणात असणारा प्रेक्षक वर्ग हा उच्चवर्णीय वर्ग आहे, याचे सदर नाटककारांना भान आहे. त्यामुळे आंतरजातीय विवाह केलेल्या दलित वर्गातील नवऱ्या मुलांकडून अन्याय होतो आहे, असा एक चुकीचा संदेश नाटकतून प्रसारित झालेला दिसतो.

सवर्ण नायिकांचा सामाजिक संघर्ष सदर नाटककारांनी जरी मानवतावादी दृष्टिने रंगवला असला, तरी दलित समाजाकडे ब्राह्मण्यवादी दृष्टीने पहिल्याने जो चुकीचा संदेश नाटकतून दिला जात आहे, त्यातून जातीयतेची मेख अधिकधिक दृढ बनण्यास मदत झाली आहे. जातीयवाद कमी करण्याऐवजी, त्यामध्ये अधिकधिक तेढ सदर नाटककारांनी निर्माण केला आहे, असे म्हणणे धाडसाचे असले, तरी वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही.

आज स्त्रिया शिक्षण घेतात, त्यामुळे त्यांना आत्मभान येऊन त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होते आहे. तसेच आरक्षणाबाबतही जाणीव होते आहे. याला सवर्णीय मध्यमवर्णीय स्त्री अपवाद नाही. आरक्षणाच्या स्वार्थासाठी कदाचित मध्यमवर्णीय जीवनात अधिकधिक विकसाच्या स्वार्थ हेतूने त्या आंतरजातीय विवाहाकडे आकृष्ट होत असल्याचे चित्र आज समाजात पहावयास मिळते. मानवतावादी विचारांना पुढे करत, त्या आंतरजातीय विवाहात प्रेमभावना नसतानाही स्वतःला गुंतवून घेताना दिसतात. त्यासाठी शिक्षणाच्या मदतीने त्या ठाम निश्चयी, जिद्दी बनत आहेत. नाटककारांनी या प्रेम भावनेपेक्षा, ध्येयासाठी, उदात्त विचारांनी प्रेरित होऊन आंतरजातीय विवाहासाठी तयार होतात असे त्यांचे चित्रण केले आहे.

भारतातील जातींचे जर समूळ उच्चाटन करावयाचे असेल तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सहभोजनासह आंतरजातीय विवाहाचा जालीम उपाय १९३६ सालच्या जातपात तोडक मंडळाच्या अध्यक्षीय भाषणात मांडलेला आहे. त्यांच्या मते, ही योजना परिपक्व असून तिच्यामुळे जातीय वृत्ती अथवा जातीय भावना समूळ नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. तसेच जातीच्या समूळ

उच्चाटनासाठी बंधुभाव निर्माण करण्यास रक्तमिश्रण हेच एकमेव औषध असून रक्तसंबंधाची भावना पराक्रेटीला पोहचल्यावाचून जातीनी निर्माण केलेली फुटीरतेची भावना नष्ट होणार नाही, याबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर खात्री व्यक्त करतात. म्हणजेच बंधुभावासाठी रक्तसंबंध आणि रक्तसंबंधासाठी आंतरजातीय विवाह होणे गरजेचे आहे. त्यातून जातीयतेचे समूळ उच्चाटन होऊ शकते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “जात नष्ट करण्याचा आंतरजातीय विवाह हाच एकमेव उपाय आहे. दुसरा कोणताही उपाय जात नष्ट करू शकणार नाही.” (१)

पहिल्या प्रकरणात स्त्री-विवाहाविषयक समस्या कोणत्या व त्यावर आधारीत स्त्रीचा संघर्ष कोणता व कसा आहे. यावर थोडक्यात प्रकाश टाकण्यात आला आहे. भारतीय संस्कृती बहूतांशी अनिष्ट लोकमानसात अडकून पडल्याने स्त्रीविवाहाचे वधुपरीक्षा, हुंडा पद्धती, विजोड विवाह, आंतरजातीय प्रेमविवाह या समस्यांवर आधारीत असलेले स्त्रीचे संघर्ष अभ्यासण्यात आले आहेत.

स्त्रीला समाजात नेहमीच दुय्यम स्थान दिल्याने या समस्या-संघर्षाची निर्मिती झाल्याचा निष्कर्ष प्रकरणांत अभ्यासात हाती लागतो.

प्रकरणांती अभ्यासण्यात आलेल्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या स्त्री-समस्या व संघर्षाच्या सहाय्याने विषय अभ्यासाच्या स्त्रीच्या सामाजिक संघर्षाकडे लक्ष गेले आहे. तसेच ‘संघर्षा’ बाबत केलेल्या अभ्यासातून नाटकात संघर्षाला विभक्त करता येत नाही असा महत्वाचा निष्कर्ष हाती लागतो.

स्त्रीच्या वधुपरीक्षा, हुंडापद्धती तसेच विजोड विवाह या स्त्री समस्यांवर आधारीत असलेला संघर्ष जर समाजाला संपुष्टात आणायचा असेल तर त्यावर आंतरजातीय प्रेमविवाह हा एक चांगला उपाय आहे, असाही निष्कर्ष प्रकरणाच्या अभ्यासांती हाती लागतो.

दूसऱ्या प्रकरणात विषय अभ्यासाच्या शिर्षकातील नाटकांच्या अनुक्रमे ‘कन्यादान’ आणि ‘पुरुष’ या नाटकांच्या विषयाचा, कथाशयचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यातून आलेल्या नायिका अनुक्रमे ज्योती आणि अंबिका यांच्या

आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. सदर नाटकांत नायिकांच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या घटनेवर नाटककारांनी नाटकांची मांडणी कशी केली आहे या विषयी अभ्यास करण्यात आला आहे.

‘कन्यादान’ आणि ‘पुरुष’ या नाटकात नायिका, नायिकेचे कुटुंब व यांचा समाजाशी असलेला संबंध आणि त्या समाजाची आंतरजातीय प्रेमविवाहाची मानसिकता यामुळे कुटुंबातील संघर्ष सामाजिकतेकडे कसा वळण घेतो हे सदर नाटकांच्या विषय व कथाशयातून अभ्यासण्यात आले आहे. सदर नाटकांचे नाटककार अनुक्रमे विजय तेंडुलकर आणि जयवंत दळवी यांच्या नाट्यलेखन कर्तृत्वाचा थोडक्यात परिचय अभ्यासण्यात आला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणांती अभ्यासातून दोनही नाटकांचा विषय आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या घटनेवर आधारीत आहे; अशा निष्कर्षातून कथानकातील विविध पुरुषी प्रवृत्ती, भिन्न लोकमानसिकता स्पष्ट झाल्या आहेत. बदलत्या स्त्री जीवनातील आंतरजातीय प्रेमविवाहावरील स्त्रीचा समाजाशी असलेला संघर्ष बदलत आहे, असा निष्कर्ष हाती येतो. त्याचबरोबर नाटकातील कथानकातून दोन नायिका परस्पर विरोधी मार्गाने म्हणजे दोन ध्रुवांच्या टोकासारखा संघर्ष करतात, हे दिसून येते.

आंतरजातीय प्रेमविवाहाची अनिष्ट लोकमानसिकता स्पष्ट करणारा कथाशय समाजजागृती घडवणारा आहे, असा महत्वाचा निष्कर्ष दुसऱ्या प्रकरणांती हाती लागतो.

तिसऱ्या प्रकरणात विषय अभ्यासाच्या शिर्षकातील ‘कन्यादान’ मधली नायिकेच्या सामाजिक संघर्षाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या लोकमानसिकतेच्या सहाय्याने घडणारा ज्योतीचा संघर्ष आई, वडील, दलित प्रियकर अरूण आठवले, भाऊ जयप्रकाश आणि समाज यांच्याशी घनिष्ट संबंध सांगणारा आहे. या प्रत्येकाशी असलेला ज्योतीचा संघर्ष विभक्तपणे अभ्यासून आंतरजातीय प्रेमविवाहाची निष्ट-अनिष्ट लोकमानसिकता स्पष्ट झाली आहे.

यासाठी प्रकरणाच्या सुरुवातीला आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सामाजिक मानसिकता अभ्यासण्यात आली आहे.

तिसऱ्या प्रकरणातील ज्योतीच्या विविध संघर्षांच्या अभ्यासातून आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या समस्या समोर आल्या आहेत. या समस्या नष्ट करण्यासाठी, स्त्रीचे आंतरजातीय प्रेमविवाहाचे संघर्ष नष्ट करण्यासाठी समाजमानसिकतेत परिवर्तन घडणे गरजेचे आहे, असे मत सिद्ध झाले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणांती नायिका ज्योतीचा झालेला संघर्ष हा प्रवाहपतित स्वरूपाचा संघर्ष दलितेतर नाटककाराने चित्रित केला असला तरी दलित प्रियकराकडे पाहण्याचा प्रेक्षकांचा दृष्टिकोण सकारात्मक ठेवण्यात अपयश आले आहे. आंतरजातीय विवाहाकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण नकारात्मक बनल्याने वास्तव स्त्री जीवनात आंतरजातीय विवाहाबाबत समस्या-संघर्ष कमी होण्याऐवजी वाढण्यासच नाटकतून वातावरण निर्माण झाले आहे.

चौथ्या प्रकरणात विषय अभ्यासाच्या शिर्षकातील 'पुरुष' नाटकातील नायिकेचा सामाजिक संघर्ष अभ्यासण्यात आला आहे. आंतरजातीय प्रेमविवाहाची समाज मानसिकता थोडक्यात स्पष्ट करून 'पुरुष' ची नायिका असलेली अंबिका हीची आंतरजातीय मानसिकता तिच्या संघर्षांवरून स्पष्ट झाली आहे. तिचा संघर्ष सामाजिक स्वरूपाचा आहे हे अभ्यासण्यासाठी आई, वडील, दलित प्रियकर सिद्धार्थ, पुरुषी प्रवृत्तीचा नेता गुलाबराव तसेच समाज यांच्या बरोबरचा अंबिकेचा संघर्ष अभ्यासण्यात आला आहे. वडीलांची दलित प्रियकराची, समाजाची आंतरजातीय प्रेमविवाहाची मानसिकता यामुळे अंबिकेचा संघर्ष सामाजिक ठरला आहे हे सिद्ध झाले आहे.

नाटककाराने आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या घटनेला पुरुषी प्रवृत्तीची जोड देऊन मानवतावादी विचार सरगीच्या अंबिकेला नाटकांत रणचंडिकेचे रूप धारण करायला लावले आहे. या चित्रणातून अंबिकेचा संघर्ष अभ्यासण्यात आला आहे.

चौथ्या प्रकरणाच्या अभ्यासांती अंबिकेचा पुरुषी प्रवृत्तीने आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा निश्चय भंग केला आहे, यासाठी प्रियकर मुखवटाधारी, मागासलेल्या विचारांचा दाखविला आहे, हे दाखविणारे नाटककार दलितेतेर असल्याने दलित प्रियकराला त्यांच्याकडून न्याय देता न आल्याने समाजातील प्रेक्षकांत दलित प्रियकराकडे पाहण्याचा दृष्टिकेन सकारात्मक ठेवण्यास अपयश आले आहे. यामुळे आंतरजातीय विवाहाकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकेन नकारात्मक बनल्याने वास्तव स्त्री जीवनातील आंतरजातीय विवाहाबाबत समस्या-संघर्षात वाढ होण्यास नाटकतून वाव मिळतो. या प्रमुख कारणांनी अंबिकेचा संघर्ष निर्माण झाला आहे.

चौथ्या प्रकरणाच्या अभ्यासांती नायिका अंबिकेचा संघर्ष विद्रोही स्वरूपाचा आहे, असा महत्वाचा निष्कर्ष हाती आला आहे.

थोडक्यात, पहिल्या प्रकरणात संघर्षाविषयी चर्चा करून त्याबाबत सविस्तर अभ्यासासाठी विषय अभ्यासाच्या अनुशंगाने मराठी नाटकातील स्त्री विवाहविषयक समस्या-संघर्ष अभ्यासण्यात आले आहे. दूसऱ्या प्रकरणात विषय अभ्यासासाठी 'कन्यादान' आणि 'पुरुष' या नाटकातील विषय, कथाशय अभ्यासण्यात आल्याने नाटकातील पात्रांचे सामाजिक बंध समोर आले आहेत, त्याचबरोबर नाटककारांच्या यशस्वी वाटचालीच्या नाट्य लेखनाचा थोडक्यात परिचय करून देण्यात आला आहे. तिसऱ्या प्रकरणात 'कन्यादान'ची नायिका ज्योतीचा सामाजिक संघर्ष अभ्यासण्यात आला आहे, त्याचबरोबर संबंधीत आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सामाजिक मानसिकता यावर अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच चौथ्या प्रकरणातही 'पुरुष' ची नायिका अंबिका हीचा सामाजिक संघर्ष अभ्यासण्यात आला आहे. अशा एकूण चार प्रकरणांच्या अभ्यासातून खालील निष्कर्ष हाती आहेत.

२) निष्कर्ष:

'कन्यादान' आणि 'पुरुष' या नाटकांतील नायिकांच्या सामाजिक संघर्षांचा अभ्यास केल्यानंतर पुढील निष्कर्ष हाती येतात, ते असे,

- १) अखिल मानवजातीमध्ये स्त्री व पुरुष अशा दोनच खऱ्या नैसर्गिक जाती आहेत, या व्यतिरिक्त आज अस्तित्वात असणाऱ्या इतर जाती या मानवनिर्मित असून त्यांची निर्मिती नेहमीच अनिष्ट व असामाजिक हिताची ठरली आहे. हे वास्तव समाजाला आजही पचनी पडत नाही. यामुळे जाती-भेदासंबंधीत अनेक संघर्ष निर्माण होत आहेत.
- २) प्रेमविवाह हा निसर्ग घटनांशी निगडीत असून अशा प्रेमविवाहाला समाजाने अनिष्ट मानसिकतेने अमान्य करणे हे समाजाचे अमानुषपणाचे लक्षण आहे.
- ३) परंपरागत समाजातील आंतरजातीय प्रेमविवाहामध्ये सफल होण्यासाठी 'तो' व 'ती' या दोघांची विधायक भूमिका स्पष्ट व क्यम निश्चयी ठेवणे गरजेचे आहे, असे समीकरण सिद्ध ठरले आहे.
- ४) काळानुरूप मानवाच्या परिस्थितीत परिवर्तन घडत आले आहे, असे असतानाही शेकडो वर्षांमागे मानवाने निर्माण केलेल्या रूढी-परंपरा, रिती-रिवाज यात बदल न केल्याने आजही स्त्रियांना आंतरजातीय विवाहासारख्या अनेक समस्या-संघर्षांना सामोरे जावे लागत आहे.
- ५) स्त्री ही अबला नसून तीही पुरुषासमान सर्व गोष्टीत वरचढ आहे. हे सिद्ध झाले असूनही तीला समाजात आजही दुय्यम स्थान दिले जात आहे.
- ६) दलितेतर लेखक तेंडुलकर आणि दळवी यांनी अनुक्रमे अरुण आणि सिद्धार्थ या पात्रांना नायिकांच्या संघर्षाला जबाबदार ठेवून गौण रूप दिले आहे. यामुळे नाटकतून आंतरजातीय विवाहाबाबत दलित प्रियंकराकडे चुकीच्या नजरेने बघण्याचा संदेश प्रेक्षकांकडून समाजात प्रसारित होऊन जातीय वादाची सामाजिक अनिष्ट मानसिकता दृढ होत आहे.
- ७) प्राचीन काळात विशिष्ट उद्योगधंद्यांच्या स्वरूपांवरून मानवी समुहाला ओळखले जात होते. मात्र आज कोणतेही काम मानव गरजेनुसार करतो

आहे. यामुळे त्याला आजच्या काळात विशिष्ट जातीने ओळखणे मानवतावादी ठरत नाही.

- ८) स्त्री संघर्षातून स्त्रीचे जीवन उध्वस्थ होते, याची जाणीव असूनही समाजाच्या अनिष्ट – पारंपरिक मानसिकतेत आजही बदल झालेला नाही.
- ९) स्त्रीच्या सामाजिक संघर्षाच्या वास्तव चित्रणातून विजय तेंडुलकर आणि जयवंत दळवी हे नाटककार वास्तव सामाजिक नाटकांचे निर्माते ठरले आहे.
- १०) वास्तव अनिष्ट सामाजिक मानसिकतेला उत्तर देणाऱ्या स्त्रिया 'ज्योती' व 'अंबिका' या व्यक्तीरेखांच्या रूपात चित्रित झाल्या आहेत.
- ११) समाजातील दोन स्त्रिया सामाजिक संघर्ष करताना आपापल्या परिने यशस्वी करण्याचा प्रयत्न करताना दोन विरुद्ध मार्गांचा अवलंब करतात. हे संघर्षाचे मार्ग दोन ध्रुवासारखे आहेत. हे ज्योती व अंबिका यांच्या सामाजिक संघर्षाच्या भिन्न मार्गांच्या अवलंबावरून सिद्ध होते.

परिशिष्टे व संदर्भ ग्रंथ सूची

परिशिष्टे

१. विजय तेंडुलकरांची नाट्यसूची

अ. क्र.	नाटकाचे नाव	प्रकाशन वर्ष
१	श्रीमंत	१९५५
२	मधल्या भिंती	१९५८
३	चिमणीचं घर होतं मेणाचं	१९६०
४	मी हारलो! मी जिंकलो!	१९६३
५	कावळ्यांची शाळा	१९६४
६	लिनकन यांचे अखेरचे दिवस (अनुवादित कादंबरीवर)	१९६४
७	सरी ग सरी	१९६४
८	एक हट्टी मुलगी	१९६७
९	शांतता! कोर्ट चालू आहे.	१९६८
१०	अशी पाखरे येती	१९७०
११	गिधाडे	१९७१
१२	सखाराम बाईडर	१९७२
१३	घरटे आमुचे छान	१९७३
१४	घाशीराम कोतवाल	१९७३
१५	दंबद्वीपचा मुकाबला	१९७३
१६	भल्याकाका	१९७४
१७	बेबी	१९७५
१८	भाऊ मुरारराव	१९७५
१९	पाहिजे जातीचे	१९७६
२०	खमला	१९८२
२१	मित्राची गोष्ट	१९८२
२२	खन्यादान	१९८३
२३	विठ्ठला!	१९८५
२४	चिरंजीव सौभाग्यकाक्षिणी	१९९२
२५	झाला अनंत हनुमंत	(अप्रकाशित)
२६	फुटपायरीचा सम्राट	(अप्रकाशित)

२. जयवंत दळवींची नाट्यसूची

अ. क्र.	नाटकाचे नाव	प्रकाशन वर्ष
१	सभ्य गृहस्थ हो!	१९७३
२	संध्याछाया	१९७४
३	सूर्यास्त	१९७८
४	बॅरीस्टर	१९७९
५	महासागर	१९८०
६	दुर्गी	१९८१
७	सावित्री	१९८२
८	पुरुष	१९८३
९	मुक्ता	१९८५
१०	मालवणी सौभद्र	१९८५
११	पर्याय	१९८५
१२	हरी - अप - हरी!	१९८७
१३	स्पर्श	१९८७
१४	किनारा	१९८७
१५	कालचक्र	१९८८
१६	मी राष्ट्रपती	१९९०
१७	नातीगोती	१९९१
१८	लग्न	१९९१
१९	अपूर्णाक	१९९२

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) आंबेडकर बाबासाहेब – जातीसंस्थेचे उच्चाटन, मनोविकास प्रकाशन, १९८६
- २) कर्वे स्वाती – ‘दळवीची नाटके : एक अंतर्वेध’, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे,
१९९३
- ३) कानेटकर वसंत – ‘नाटक एक चिंतन’, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९०
- ४) कानेटकर वसंत – ‘सोनचाफा’, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, १९८६
- ५) कुलकर्णी प्रतिभा – ‘कलमी गुलाब’, कौस्तुभ प्रकाशन, नागपूर, २००२
- ६) गृहशोभिका (विशेषांक – लव्ह मॅरेज) – फेब्रु. २००४.
- ७) चुनेकर रा. सु. – ‘जयवंत दळवी यांची नाटके’ : ‘प्रवृत्तीशोध’, मॅजेस्टिक
प्रकाशन, गिरगांव, मुंबई, १९९५
- ८) जोगळेकर राम – ‘आनंदी – गोपाळ’.
- ९) जोशी महादेवशास्त्री – ‘भारतीय संस्कृती कोश’, खंड ८ वा.
- १०) जोशी लक्ष्मणशास्त्री – ‘मराठी विश्वकोश’, खंड चौथा.
- ११) दळवी जयवंत – ‘पुरूष’, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १९८३
- १२) दावतार वसंत – ‘तेंडुलकरांची नाट्यप्रतिभा’, पॉप्युलर प्रकाशन,
मुंबई, १९९७
- १३) धोंगडे रमेश – ‘तेंडुलकरांचे नाटक : पाठ्य व प्रयोग’, दिलराज प्रकाशन,
- १४) फाटक म. वि. – ‘नाटकातील संघर्ष’, मुंबई मराठी साहित्य संघ, १९७९
- १५) बर्वे चंद्रशेखर – ‘तेंडुलकरांचे नाटके’, २००४
- १६) बर्वे चंद्रशेखर – ‘दिवाळी विशेषांक’, (म.सा.प.) १९८४.
- १७) भवाळकर तारा – ‘मराठी नाटक : नवी दिशा नवी वळणे’, सुगावा प्रकाशन,
पुणे, १९८८
- १८) मतकरी रत्नाकर – ‘अग्निदिव्य’, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १९८०
- १९) मतकरी रत्नाकर – ‘माझं काय चुकलं?’, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १९८२
- २०) माधव मनोहर – ‘१९८७ मधील मराठी नाटक’, ‘नाट्यदर्पण’, १९९२